

- 38 ПСРЛ 1: 273.
 39 Новицкий И.П. *Указатель к изданиям Временной комиссии*. С. 243 (отд. II).
 40 Там же. С. 105 (отд. II).
 41 *Сборник материалов для исторической топографии Киева...* С. 135–136. Отд. (III).
 42 Грушевский М. Волынский вопрос 1097–1102 г. *Киевская старина*. 1891. Т.V. С. 259.
 43 Грушевський М. *Історія України-Русі*. К., 1992. Т. 2. С. 90. 271–272; Барсов Н.П. *Очерки исторической географии*. С. 143.
 44 Толочко О. Замітки з історичної топографії домонгольського Києва. *Київська старовина*. 1997, № 5. С. 163–164, 167, прим. 67.
 45 *Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі*. С. 163–164; Нерознак В.П. *Названия древнерусских городов*. С. 177–178.
 46 Срезневский И.И. *Словарь древнерусского языка* (Репринтное издание). М., 1989. Т. 3. Ч. 2. Стб. 1126–1127. Эти же значения сохранены и в позднем русском языке (Даль В. *Толковый словарь живого великорусского языка*. М., 1998. Т. IV. Стб. 930.)
 47 ПСРЛ 2: 489.
 48 ПСРЛ 2: 230, вар. 57; Там же: Приложения (Разнотечения из Ермолаевского списка. С. 18).
 49 Прибавление к Ипатьевской летописи. Густинская летопись. ПСРЛ 2: 282; Толочко О.П., Толочко П.П. *Київська Русь*. К., 1998. С. 199.

Юрий Писаренко

«Знамяня» княгині Ольги

Підсумовуючи результати походу київської княгині Ольги на древлян *Повість временних літ* під 946 р., в строгій і діловій тональності вказує на його далекосяжні наслідки:

и възложиша на на дань тажку . в . части дани идета Киеву а третьаа Бъшегороду к Ользь . бѣ бо Въшегородъ градъ Вользинъ . и иде Вольга по Дервьстѣи земли съ сѣмъ своимъ и съ дружиною оуставляючи оуставы и оуроки. [и] суть становища еѣ и ловища¹.

Іскоростень та інші племінні «гради» древлян були знищені вщент і життя на них вже не відродилось. Натомість, з ініціативи великокнязівської влади почали встановлюватися нові фіскально-адміністративні пункти, управління якими відтепер зосереджувалося в руках князівських слуг-дружинників. Одним із таких «становищ», очевидно, і був *Ольжин град* — Вишгород. Подібні протоміські центри були, як уявляється, місцем зосередження органів державної влади і судочинства, міжплемінного торговельного обміну та релігійних відправ.

Успішна війна Ольги з древлянами, яка закінчилася спаленням і розоренням їхньої столиці, наведенням порядку в адміністративному управлінні, державних фінансах й судочинстві зміцнила владу київського княжого роду і поклала, без перебільшення, початок існуванню Київської Русі як держави. Адже говорити про більш-менш тривку державну організацію на Русі можна лише з того моменту, коли припиняються наїзди князівських дружин та їхні відносини з племінними князіннями регламентуються законодавчо². Події 945 — 947 рр. порушили

ту структуру володарювання у Східній Європі, котра трималася півстоліття на договорі й балансі між Києвом і племінними союзами. Попри те, що це мусило статися рано чи пізно, лише вбивство Ігоря призвело до того, що Київ у відповідь починає ліквідувати, очевидно, досить широкую перед тим автономію своїх «пактіотів» і включати їхні землі до складу безпосередньо підвладної руським князям території. Київська держава вперше за свою історію набуває свого територіального змісту³.

Суверенне право Києва на володарювання у підвладних землях задекларовано у літописній статті 947 р.:

Иде Вольга Новугороду . и оустави по Мьстѣ повосты и дани . и по Лузѣ шброки и дани [и] ловища . еѣ суть по всеи земли . знаманья⁴ и мѣста и повосты . и сани еѣ стоѣть въ Плесковѣ и до сего днѣ . и по Днѣпру перевѣсища и по Деснѣ . и есть село еѣ Вльжичи и доселе⁵.

Згадувані літописцем Ольжині сани, що буцім-то ще на початку XII ст. «стояли» у Пскові, виступають у літописному тексті, на мій погляд, лише знаковою фігурою — сакральним знаряддям, за допомогою якого окреслювався маршрут київської княгині. Натомість інформація нашого книжника про встановлені нею «знаманья и мѣста и повосты», «становища и ловища» викликає більшу довіру. Від середини X ст. термін *погост* виступає у писемних джерелах для означення адміністративного центру території, з якої стягувалися податки (данина)⁶. Ранні давньоруські *погости* були, як засвідчують археологічні матеріали, також і *гостьбою* — місцем торгівлі і обміну. Поселення X ст. з подібними функціями виявлені археологічними дослідженнями вздовж водних шляхів Східної Європи (Гньоздово, Тімерево, Шестовиця).

В умовах відсутності розвинутої писемності, впровадженій Ольгою порядок збирання данини, створення нею безпосередньо пов'язаних з Києвом адміністративно-фінансових і судових осередків на місцях — *погостів*, виділення доменіальних князівських володінь були, як уявляється, закріплені у *signum memoriea* для публічної, на довгі часи, фіксації граничних меж князівського господарства. Для їх означення, гадаю, й застосовувалися згадані у контексті літописної оповіді 947 р. *знаманья*. Та чи відбиває це свідoctво суспільну практику середини X ст., чи було новим, сучасним нашому літописцю явищем?

Застосування умовного знаку як знаку князівської власності потребувало стабільного родового знаку. Поява зображень так званих «знаків Рюриковичів», зокрема, на металевих трапещієвидних підвісках, які слугували своєрідними вірними знаками київського правлячого дому, простежується за археологічними матеріалами з часів правління Олега та Ігоря, а джерела звичаю їх використання згодом виявляються у скандинавському середовищі⁷. Основним елементом сфрагістичної емблеми київських володарів стали зображення князівської тамги на монетах, перснях, висячих свинцевих печатках, що первісно мали форму двозубця. Оскільки форма цього знаку з часу його виникнення й до 80-х рр. X ст. залишалась незмінною (впродовж майже цілого століття двозубець передавався

у спадок від покоління до покоління великих київських князів)⁸, то можна припускати, що ці знаки могли бути застосовані княгинею Ольгою для означення граничних меж доменіальних володінь. Вирізблені на віковічних придорожніх деревах⁹ та великих каміннях, ці зримі символи великокнязівської влади маркували і охороняли від сторонніх угіддя київських князів.

Подібну практику нанесення межових знаків-зарубок на дерева засвідчує, зокрема, стаття 73 *Руської Правди Поширеної редакції*: «Аже дуб подотнетъ **знаменьныи** [виділено мною — *В.Р.*] или межъныи, то 12 гривен продаже»¹⁰. Релікти такої фіксації граничних обводів простежуються у поземельних документах середини XV – першої половини XVII ст. У діяльності межових установ на Україні визначення меж земельних володінь відбувалося шляхом встановлення нових чи поновлення давніх граничних знаків. Ними слугували «знамена» — зарубки, що висікалися на деревах (переважно дубових) та копці — межові пагорби¹¹. У писцових книгах XVII ст. Путивльського повіту збереглися графічні зображення «знамен», які вирізьблювалися на деревах власниками бортних угодів¹².

Втім, важко уявити, щоб у часи, коли було укладено *Повість временних літ*, збереглися якісь матеріальні знаки Ольжиного правління. «Упредметнені» під пером літописця Ольжині *знамянья* стали «літературним фактом» давності звичаю і прецедента, за допомогою якого обґрунтовувалися сучасні йому реалії. Орієнтація на минуле, на «старину» була визначальною рисою середньовічної свідомості:

*Даже вводя новшества, люди этой эпохи зачастую были склонны осознавать их как восстановление уже бывшего прежде. Им вовсе не было чуждо стремление к изменению и обновлению, но эти новации осмыслились ими в качестве реставрации, нахождения былого, возобновления того, что уже было проверено опытом и увековечено традицией*¹³.

Подібну «реставрацію», чи віднайдення відповідних прецедентів у минулому, очевидно, й демонструє літописна стаття 947 р.

1 ПСРЛ 1: 60.

2 Данилевский И.Н. *Древняя Русь глазами современников и потомков (IX—XII вв.)*. М., 1999. С. 166.

3 Толочко О.П., Толочко П.П. *Київська Русь*. К., 1998. С. 76.

4 У списках Іпатіївської групи — «знамениа» (ПСРЛ 2: 49).

5 ПСРЛ 1: 60.

6 Срезневский И.И. *Материалы для словаря древнерусского языка*. СПб., 1895. Т. 2. Стб. 1017–1018.

7 Молчанов А.А. Подвески со знаками Рюриковичей и происхождение древнерусской буллы. *Вспомогательные исторические дисциплины*. Л., 1976. Т. VII. С. 69–90; Он же. Верительные знаки киевских князей и древнескандинавские jartegnir. *X Всесоюзная конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка Скандинавских стран и Финляндии*. М., 1986. С. 184–186; Белецкий С.В. *Знаки Рюриковичей X–XI вв.* Ч.1. *Исследование и музеефикация древностей Северо-Запада*. СПб., 2000. Вып. 2. С. 65–83; Duczko W. *Rus Wikingów (Historia obecności Skandynawów we wczesnosredniowiecznej Europie Wschodniej)* (Warszawa, 2007), 190–197.

8 На цьому етапі двозубець не був особисто-родовим знаком, а був символом великого князя — верховного правителя Київської Русі, глави роду Рюриковичів (Див.: Мельникова Е.А. «Знаки Рюриковичей» на восточных монетах. *История Руси-Украины (историко-археологический сборник)*. К., 1998. С. 180–181).

9 Вельми симптоматичною у цьому зв'язку є принагідна звітка арабського бібліографа

- кінця X ст. Ан-Надіма про те, що один знайомий йому чоловік, який побував у країні русів, стверджував, що «у них есть письменна вырезаемые на дереве; он показал мне кусок белого дерева с изображениями; я не знаю были ли это слова или отдельные буквы» (Цит. за виданням: Коновалова И.Г. О возможных источниках заимствования титула «каган» в Древней Руси. *Славяне и их соседи*. М., 2001. Вып. 10 (*Славяне и кочевой мир*). С. 119).
- 10 Русская Правда Пространной редакции (по Троицкому 1 списку). *Памятники русского права*. Вып. 1: *Памятники права Киевского государства X–XII вв.* М., 1952. С. 116.
  - 11 Див.: *Книга Київського підкоморського суду (1584–1644)*. К., 1991.
  - 12 Миклашевский И.Н. *К истории хозяйственного быта Московского государства*. Ч.1: *Заселение и сельское хозяйство южной окраины XVII века*. М., 1894. С. 123. Порівн.: Харузин Н.Н. «Знамена» у мордвы в 16–17 вв. *Юбилейный сборник в честь В.Ф. Миллера*. М., 1900. С. 62–72.
  - 13 Гуревич А.Я. *Время. Словарь средневековой культуры*. М., 2003. С. 100.

Володимир Ричка

«Поль тьртака Корьсоуньского»

Это загадочное выражение с непонятным словом «тьртакъ» содержится в статье 1195 г. *Ипатьевской летописи*, рассказывающей о наделении великим князем киевским Рюриком Ростиславичем Романа Мстиславича волостью в Киевской земле. Благодаря посредничеству митрополита Киевского Никифора, волынский князь был прощен Рюриком, приведен ко кресту и получил надел в Поросье.

посла к нему посоль свои рекъ емоу гнѣва ти ѿдаваю . и води и крѣтоу на всеи волѣ свои . и да емоу Полонъ и поль тьртака Корьсоуньского¹.

Не многие исследователи обращались к этому темному месту летописи, еще меньше пытались выяснить значение непонятного слова «тьртакъ». Первым его толкователем можно считать М.П. Погодина, который полагал, что речь здесь идет о половине города Торческа. Роман, согласно ему, «получил за них (города отданные Всеволоду — П.Т.) Полонный и пол Торческа Русского»². Вторым обратил внимание на это слово П. Мелиоранский, предложивший несколько версий его значения. Это «доход с провинции» или «доход с весового сбора», «таможенная пошлина», а также лесопилка или мельница», приводившиеся в движение какой-нибудь живой силой (людьми, лошадьми)³. Единственное, в чем у него не было сомнения, что слово это было позаимствовано из тюркского языка. Л.Е. Махновец, в своем переводе *Ипатьевской летописи* на украинский язык, обозначил слово «тартак» как область. «І водив він його до хреста про все, чого сам волив, і дав йому /город/ Полоний і половину області Корсунської»⁴. Небольшой комментарий летописного текста предложил Я.Н. Щапов, также считающий, что речь в нем идет, скорее всего, о населенном пункте. Эта связь митрополита с городом заключалась, вероятно, в получении с него половины пошлины и управления своими тиунами, так, как обладали Москвой и другими городами по частям русские князья в XIV–XV вв.